

»KAKO TO NIJE ZAŽIVJELO? ZAŠTO TO NIJE ZANIMLJIVO?« – SNAGA I OBEĆANJE EKO FEMINIZMA U HRVATSKOJ

»HOW COME IT HASN'T FLOURISHED? HOW COME IT'S NOT INTERESTING?« – POWER AND PROMISE OF ECOFEMINISM IN CROATIA

Marija Geiger Zeman

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1
Zagreb
marija.geigerzeman@pilar.hr

Primljeno/Received: 11. 10. 2013.

Prihvaćeno/Accepted: 11. 12. 2014.

Pregledni rad

Review

UDK / UDC 351.77 (497.5-3) Ekofeminizam (091)

Mirela Holy

Hrvatski sabor
Trg sv. Marka 6
Zagreb
mirela.holy@zg.t-com.hr

»Sjećam se tog oduševljenja ekofeminizmom. Zapravo mi nije bilo jasno kako to drugima nije toliko zanimljivo. Meni je to bilo isto otkriće kao i nekima od vas« (Gordana).

SAŽETAK

Rad propituje poziciju i ulogu ekofeminizma u Hrvatskoj pri čemu se ekofeminizmu pristupa holistički, kao slojevitom sklopu koji čine teorijske pozicije, razni oblici aktivizma i različiti načini života, orijentirani specifičnim životnim filozofijama i oblicima spiritualnosti. U svrhu što boljeg i cjelovitijeg uvida u »snagu i obećanje« ekofeminizma (Karen Warren) realizirane su dvije fokus grupe, koje su pokazale da ekofeminizam nije vidljiv u hrvatskoj akademskoj zajednici i da ne postoji organizirani ekofeministički pokret. Pokazalo se također da osobe koje iskazuju akademski, aktivistički i osobni afinitet prema ekofeminističkim idejama nastoje te ideje i primjenjivati u svakodnevnom životu, što za neke sudionice uključuje i prakticiranje ekofeminizmu bliske spiritualnosti. Razgovor o ekofeminizmu otvorio je i postavio niz pitanja koja se tiču: odnosa akademske zajednice prema kritičkim teorijama i alternativnim znanjima; poziciji feminizma ali i različitih varijanti feminizama, koje su se artikulirale na aktivističkoj sceni; sadašnjih i budućih problema na hrvatskoj aktivističkoj sceni; pitanja identitetskih strategija; alternativne religioznosti te, u konačnici, budućnosti samog ekofeminizma u Hrvatskoj.

Ključne riječi: ekofeminizam, znanstvena zajednica, aktivizam, osobni svjetonazor, identitet, spiritualnost

Key words: ecofeminism, academic community, activism, personal worldview, identity, spirituality

UVOD

Poznata ekofeministička filozofkinja Karen Warren je 1990. godine objavila tekst signifikantna naziva *Power and promise of ecological feminism* (ili *Snaga i obećanje ekološkog feminizma*) u kojem je minuciozno prezentirala konceptualnu bazu ekofeminizma i temeljne principe ekofeminističke etike. Nešto manje od dva desetljeća prije tog teksta na sceni novih socijalnih pokreta te u okvirima (američke

i zapadnoeuropske) akademske zajednice pojavile su se ekofeminističke ideje, teorijske perspektive i akcije. Prema Mary Mellor, ekofeminizam je izrastao iz dviju dubokih kriza moderniteta – gubitka vjere u znanost, tehnologiju i razvoj te iz razočaranja u pogrešnu primjenu »optimizma« liberalnog feminizma (Mellor, 1997:46).

Ekofeminizam označava skup uistinu raznolikih teorijskih pristupa i aktivističkih praksi koje izrastaju na tlu zajedničke ideje o postojanju paralelnosti između muške dominacije nad ženama, manjinskim i depriviranim populacijama, s jedne strane, i (muške) dominacije nad prirodom, s druge strane. Pritom različite autorice, na više ili manje rodno ekskluzivne ili inkluzivne načine, naglašavaju presudnu ulogu žena u »oslobođenju prirode« i rješavanju okolišnih pitanja na lokalnom i globalnom nivou. Od svojih početaka ekofeminizam je izazivao dosta rasprava – kako unutar samog (eko)feminizma tako i u odnosu na okolišni pokret, a posebno su poznate mnogobrojne rasprave koje su se u posljednjim desetljećima 20. stoljeća vodile između ekofeministkinja i dubinskih ekologa¹. Od 1970-ih ekofeministički pristupi i pozicije se mijenjaju pod utjecajem postmodernističkog diskursa, studija medija, postkolonijalnih teorija te značajnog teorijskog i političkog doprinosa žena iz Trećeg svijeta, kao i »obojenih žena« (*women of color*) (Cuomo, 1998:31). U fokuse ekofeminističkih analiza tako su inaugurirane neke nove teme i novi tematsko-problemski aspekti. Kompleksni i višestruki odnosi između roda, okoliša i održivog razvoja, te posebno naglašavanje uloge i važnosti sudjelovanja žena u razvojnim i okolišnim projektima na nivou lokalne zajednice, u okolišnim politikama, strategijama i projektima – sve to postaje sve vidljivije od sredine 1980-ih (Dankelman).² U tom smislu možemo govoriti i o uvođenju rodne perspektive u teorijski *mainstream* (*gender mainstreaming*), o čemu najbolje svjedoči činjenica da su na okolišnu politiku UN-a i UNCED-a značajno utjecale upravo ekofeminističke debate (Buckingham, 2004:149).

Inspirirane naslovom već spomenute Karen Warren, postavile smo pitanje: *Koje su snage i obećanja ekofeminizma u Hrvatskoj?* U ovom radu ekofeminizam razmatramo integralno i holistički, uvažavajući njegovu višedimenzionalnost i kompleksnost, pa ga – u horizontu promišljanja i empirijskog istraživanja – uzimamo u obzir u njegovoj višestrukosti: kao teorijsku platformu, kao oblik (feminističkog i okolišnog) aktivizma i kao način života, povezan s određenim životnim filozofijama (i osobnim svjetonazorima) i specifičnom spiritualnošću. Nastojeći odgovoriti na pitanja o vidljivosti, ulozi i poziciji ekofeminizma u hrvatskoj akademskoj zajednici, na hrvatskoj feminističkoj i okolišnoj sceni, ali i na razini svakodnevnog života (koja uključuje i spiritualnu komponentu), u siječnju 2013. godine smo, u prostorijama *Centra za ženske studije*³ u Zagrebu, organizirale dvije fokus grupe posvećene toj tematici. Nastojeći dobiti uvid u pozicije, statuse i uloge – dakle, u snagu i obećanje – ekofeminizma u Hrvatskoj, a inspirirane i vođene ekofeminističkim vrijednostima poput pluralizma, polivokalnosti i konkretnog iskustva, odlučile smo se za metodu fokus grupa jer one »...stimuliraju slobodnu ekspresiju ideja« te potiču i ohrabruju članove/ice grupe da govore, artikuliraju i prezentiraju svoje stavove (Frisina, prema: Geiger, Puhovski & Zrinščak, 2009:235). U fokus grupama sudjelovale su osobe koje su se teorijski i/ili aktivistički bavile ili se bave ekofeminizmom, osobe koje su aktivne u nevladinim organizacijama/udrugama koje se na direktan i/ili indirektan način povezuju s ekofeminističkom problematikom, idejama i vrijednostima te osobe koje su se kroz obrazovanje u okviru *Centra za ženske studije* upoznale s ekofeminizmom i zainteresirale se za njegove koncepte, vrijednosti i etiku. U dvije fokus grupe sudjelovalo je 15 osoba kojima je ponuđeno da odluče žele li da u radu navedemo njihova prava imena ili nadimke koje će si same izabrati. Dvije osobe su se odlučile za drugu opciju.

¹ Robert Sessions sažimlje prijepore između ekofeminizma i dubinske ekologije analizirajući kritičke argumente s »obje strane barikada.« Neki dubinski ekolozi tako tvrde da je ekofeminizam »površan, antropocentričan, kratkovidan i okolišno naivan«, dok ekofeministkinje dubinskim ekolozima prigovaraju zbog »seksizma, površnosti, ahistoričnosti, stoicizma, pa čak i fašistoidnosti« (Sessions, 1996:137).

² Dankelman, Irene (s. a.). Introduction: Gender, environment and sustainable development: understanding the linkages, http://www.kitpublishers.nl/net/KIT_Publicaties_output/ShowFile2.aspx?e=1321

³ Zahvaljujemo kolegicama iz *Centra za ženske studije* na suradnji i gostoprimstvu.

MISLITI EKOFEMINISTIČKI

Često su odveć općenita i sveobuhvatna određenja ekofeminizma izazivala »konfuziju oko toga što ekofeminizam zapravo jest« (Lahar, 1996:1). Za Mary Mellor ekofeminizam je »pokret koji vidi veze između eksploatacije i degradacije prirodnog svijeta te subordinacije i opresije žena« (Mellor, 1997:1), dok Stephanie Lahar u ekofeminizmu vidi »novu socijalnu teoriju i politički pokret«, nastale konvergencijom ekologije i feminizma, s ciljem propitivanja postojećih »rodnih odnosa, socijalnih institucija, ekonomskih sistema, znanosti i pogleda na mjesto koje zauzimamo kao ljudi u biosferi« (Lahar, 1996:1). Diamond & Orenstein u imenu ekofeminizam prepoznaju »novi termin za drevnu mudrost« (Diamond & Orenstein, prema: Mies & Shiva, 1993:13) dok Carol H. Cantrell ističe da nam »ekološko mišljenje može pomoći da vidimo provincijalizam patrijarhalnog mišljenja« (Cantrell, 1996:197). Karen J. Warren ističe da je ekološki feminizam, u najopćenitijem smislu, »ime za različite feminističke perspektive« koje se bave »prirodom veza između dominacije nad ženama (i drugim ugnjetanim skupinama) i dominacije nad prirodom« (Warren, 1996a:x). Prema mišljenju te istaknute ekofeminističke autorice, ekološki feminizam je pozicija koja ističe i propituje važne veze (povijesne, iskustvene, simboličke, teorijske) između dominacije nad ženama i dominacije nad prirodom (Warren, 1996b:19). Druga ključna ideja koju Warren razvija jest detektiranje opresivnog patrijarhalnog konceptualnog obrasca ili »skupa uvjerenja, vrijednosti, stavova i pretpostavki« koje »objašnjavaju, opravdavaju i podržavaju odnose« muške dominacije i ženske subordinacije (Warren, 1996b:20).

Ako ponnije promotrimo raskoš i raznolikost ekofeminističkih konceptualizacija ženskog i okolišnog pitanja te »prirode« povezanosti žena s prirodom, moguće je razabrati i skicirati nosive elemente ekofeminističke teorije:

- Prepoznavanje krucijalne uloge žena u transformaciji neodrživog, ekološki i rodno neosjetljivog društva u održivo društvo. Žene percipiraju i promišljaju pitanja okoliša iz perspektive doma, osobnog i obiteljskog zdravlja (Rocheleau i sur. prema: Geiger Zeman & Zeman, 2010:164; Mellor, 1997; Mies & Shiva, 1993);
- Kritika vrijednosno-hijerarhijskog dualističkog poimanja svijeta, koje oblikuje zapadnu patrijarhalnu kulturu i društvo tako što devalvira i degradira žene u odnosu na muškarce, prirodni svijet u odnosu na kulturu, privatnu sferu u odnosu na javnu, konkretnost u odnosu na apstrakciju, neformalna znanja u odnosu na formalna... (Mellor, 1997:59, 69; Rocheleau i sur., prema: Geiger Zeman & Zeman, 2010:164; Mies & Shiva, 1993);
- Kritika znanosti zbog asimetrije u participaciji žena i asimetrije moći unutar znanstvenog sustava, te zlouporabe znanosti o ženama i prema ženama. Uz to ide kritika univerzalnosti i »objektivnosti« znanosti te, u skladu s time, razvijanje alternativnog znanstvenog programa (Rocheleau i sur., prema: Geiger Zeman & Zeman, 2010:164-165; Mies & Shiva 1993);
- Isticanje važnosti ljudskog tijela i utjelovljenosti, čime se transcendiraju dualizam društvo – priroda jer ljudska bića ne žive samo u povijesnom i socio-kulturnom već i u ekološkom i biološkom okruženju (Mellor, 1997:68; Mies & Shiva 1993);
- Važnost svakodnevnog života (Rocheleau i sur., prema: Geiger Zeman & Zeman, 2010:164; Mies & Shiva, 1993);
- Važnost holističkog pristupa okolišnim i zdravstvenim pitanjima (Rocheleau i sur., prema: Geiger Zeman & Zeman, 2010:164);
- Težnja ekofeminističkom društvu, koje je egalitarno, održivo, balansirano i kooperativno (Mellor, 1997:69-70).

Tijekom fokus grupa i sudionice i sudionik prezentirali su svoje osobne definicije ekofeminizma, artikulirane iz njihovih različitih osobnih (profesionalnih i intimnih) pozicija. Te definicije osvjetljavaju različite aspekte kompleksnog ekofeminističkog horizonta :

»... jedan savršen spoj nečega što sadrži u sebi sve principe svijeta u kojem bi ja htjela živjeti... Svijet u kojem je naglasak na malim zajednicama koje su u principu spremne pomoći sebi, koje gledaju

da ako nešto radiš da to ne bude samo tebi na korist već i ljudima oko tebe koji su svjesni svog okoliša...« (Mihaela).

»...jedna životna filozofija koja je u većini nekih svojih ideja, u jednoj auri međusobnog poštivanja, tolerancije, staloznosti, mirnoće i prijateljskog odnosa prema humanim i prema ne-humanim Drugima i ne samo Drugima. Trenutačno mi služi kao predložak jednoga životnog stila koji bih voljela usvojiti« (Tea).

»...dakle osim vlastitog osobnog stava, kako se kaže životne filozofije, ekofeminizam je za mene važan teorijski pristup, a također i važan... pristup u praksi pa onda i pokret društveni, možemo reći društveno politički pokret...« (Hrvoje).

»...ekofeminizam za mene... je neka vrsta... ajmo reć' akcije... na neki način gerilske akcije« (Nina).

»...objedinjuje teorijski ono što se meni sviđa od feminizma i ono što ja sama živim na svakodnevnoj razini« (Petra).

Sanja ekofeminizam motri kroz optiku ljudskih prava i feminističke teorije općenito, pa je istaknula da treća generacija ljudskih prava obuhvaća »gender, rod, spol, feminizam, prava životinja«, što joj »se čini da je to sve sastavni dio feminizma... i ovdje na *Ženskim studijama* i sama, uvijek smo uzimale u obzir bilo kakva ljudska prava, prava životinja, okolišna prava, prava biljaka, prava svega i senzibilizirale smo se na jedan određen način... To je ona razlika između... ženskog poimanja, ženske percepcije prava i nekakvog stava koji je općenit... muška dominacija...« (Sanja). Maja je zauzela drugačiju poziciju spram koncepta prava:

»...vi ste govorili o pravima. Ja sam jako protiv riječi pravo jer sam došla u tim istraživanjima svim... do toga da je to isto jedna terminologija kao i partnerstvo... To su sve izmišljeni pojmovi koji... zapravo idu u jednu ideologizaciju i fetišizaciju...« (Maja).

Karmen je u raspravu uvela propitivanje koncepta prava jer »sa stajališta radikalne ekofeminističke epistemologije on i sam postaje problematičan zato što je... koncept prava ako se uključuju dva prava koja su u kontradikciji... imamo politiku isključivanja.« U tom se kontekstu postavlja pitanje, ističe Karmen, »kako afirmirati pristup u kojem se događa... proces sučeljavanja prava koja jesu u suprotnosti premda su i jedna i druga apstraktno jednako vrijedna« (na primjer, prava životinja u sredinama u kojima lokalno stanovništvo ovisi o životinjama). Ekofeminističko promišljanje prava je pluralističko i polivokalno, uzima u obzir kontekst i njegove povijesne, socio-ekonomske, kulturne i okolišne specifičnosti (Warren, 1996b:30-31, 1996c). Etički kompleksno pitanje prioriteta zaokružila je Rada, dovodeći u kontrast zakonske kazne za nasilje nad ženama i nasilje nad životinjama: »I nisam sigurna da li je u Hrvatskoj u redu da za zlostavljanje životinje dobiješ tri godine, a za tući ženu godinu dana« (Rada).

EKOFEMINISTIČKE KONTROVERZE

Ekofeminističke su ideje i interpretacije odnosa žena i prirode izazvale mnoge disonantne tonove unutar feminizma. Naime, ekofeministička se pozicija temelji na premisi da sve dok se ljudska društva u biološkom smislu dijele na spolove, a u socio-kulturnom smislu na rodove, žene i muškarci nužno imaju različit odnos spram prirodnog svijeta (Mellor, 1997:2). Tvrdnja da su žene kao spolna i rodna bića povezane s prirodnim svijetom, emocijama i tijelom – štoviše, da su žene čak i simbol prirode (Griffin) – mnogim je feministkinjama bila posve neprihvatljiva jer je dovela u pitanje rezultate dugotrajne borbe protiv patrijarhalnog poistovjećivanja žena s prirodom (tijelom i emocijama), što je u konačnici tijekom povijesti bio jedan od glavnih argumenata za legitimiranje ženske podređenosti, marginalizacije i isključenosti iz javne sfere (Mellor, 1997:2, Sachs, 1997:2). Ivana je govorila o radu udruge *Rode*, koja se oduvijek smatrala feminističkom, ali nije bila prepoznata od drugih feminističkih udruga. Povrh toga, nije prepoznata ni okolišna komponenta njezina djelovanja, pa je nisu uočile ni okolišne udruge. Što se tiče neprepoznatosti na feminističkoj sceni, razlog tome jednim dijelom leži, smatra Ivana, u programskom okviru koji definira udruge. Međutim, toj je udruzi upravo ekofeminizam omogućio da se pozicionira unutar feminističke platforme i da jasnije artikulira svoj feministički identitet:

»... Mi u Rodi smo se godinama prepoznavale kao feministkinje ali nismo mogle naći gdje se na toj hrvatskoj feminističkoj sceni nalazimo. I onda sam ja jednom čitala vašu knjigu o ekofeminizmu (radi se o knjizi Mirele Holy *Mitski aspekti ekofeminizma* – op. a.), onda sam rekla 'da, to je to', pogotovo što se tiče prirodnoga porođaja, što se tiče... vraćanja ženi te njene snage... Osim što se bavimo dojenjem, porođima i brojnim drugim aktivnostima koje tu možda ne bi spadale, ali imamo taj jedan... aspekt zaštite okoliša, kroz promociju i prodaju proizvoda koji su... ekološki. To su platnene pelene i menstrualni ulošci. I planiramo u skorije vrijeme krenuti prema curicama s osvještavanjem menstruacije kao prirodnog procesa, a ne nečeg nepotrebnog i bolnog... (Ivana).

Ključni događaj u promjeni statusa udruge je tužba protiv RH na Europskom sudu za ljudska prava:

»... Prije je bilo jako teško u stvari dokazati nekim udrugama s kojima smo pokušale ići u razgovor o našim akcijama da je to čime se mi bavimo uopće političko pitanje... S tim da smo išli u nekim našim aktivnostima, u stvari u mnogim našim aktivnostima su žena i dijete u sukobu interesa i znači najbolji interes djeteta nije uvijek i najbolji interes ženi tako da su zbog toga nas vjerujem odbijale kao feminističku udrugu, ali sada baš primjećujem u nekim zajedničkim sastancima i slično da se tu njihov... stav mijenja« (Ivana).

Neke ekofeminističke interpretacije nisu bile kritizirane samo iz feminističkih krugova već i izvan njih. Namjera nam je ukazati i na neke od ključnih aspekata kritika upućenih ekofeminizmu:

- Većina je prigovora primarno usmjerena na »ginekocentrički« (Plumwood, 2004) ili kulturalni ekofeminizam, odnosno na »reakcionarnu« esencijalističko-univerzalističku koncepciju, koja »esencijalizira i naturalizira« ne samo žene već i prirodu te nameće pogrešnu, lažnu i iskrivljenu »univerzaliziranu predodžbu žene« (Mellor, 1997:2-3, 46), slijepu na razlike i nejednakosti među ženama, ne samo između različitih društava i kultura već i u okviru istog društva (ili kulture). Tu je definitivno riječ o hegemonijskom modelu koji ne uvažava razlike. Kritičarke (i kritičari) ne prihvaćaju esencijalističko isticanje »biološki utemeljenog jedinstva između žena i prirodnog svijeta, koje isključuje muškarce i ujedinjuje sve žene kroz njihove esencijalno životodajne, *life-loving* 'prirode'« (Mellor, 1997:2).
- Na meti kritike bio je i strastven, poetičan, romantičarski, pa ponekad i mističan način promišljanja i pisanja autorica koje se afirmiraju u ranom, prvom ekofeminističkom valu. U kasnijim su fazama ekofeministički radovi »izgubili dio poetske energije« (Mellor, 1997:3).
- Interpretacije porijekla anti-prirodne i mizogine dominacije smatraju se »politički naivnim i irelevantnim« jer ne daju zadovoljavajuće odgovore na pitanja kako su svijest i socijalne prakse proizašle i razvijale se iz ovog tipa dominacije (Lahar, 1996:6).
- Ekofeministička (zapadnjačka, »bijela«) spiritualnost je kritizirana zbog komercijalizacije, odnosno svojevrsne neo-kolonizacije ne-zapadne duhovne baštine, a u njoj je prepoznat i eklektični i komodificirajući duh New Age-a (Mellor, 1997:55, Mies & Shiva, 1993:12, 19; Geiger, 2006).

Međutim, kritičari i kritičarke ekofeminizma često gube iz vida raznolikost ekofeminističkih perspektiva, pa generaliziraju ograničenja najčešće radikalnog ili kulturalnog, ekofeminističkog pravca te izvlače pogrešne zaključke o ekofeminizmu u cjelini. Deklarirajući se kao »anti esencijalistički ekofeminist«, Hrvoje se svrstao u poziciju koju Val Plumwood naziva »kritičkim eko-feminizmom«. Riječ je o pristupu koji konceptualno razračunava s mnogobrojnim (tradicionalnim) dualizmima, polazeći od premissa ginocentričkog, socijalnog i anti-kolonijalnog ekofeminizma, no prevladavajući njihova ograničenja. Na primjer, odbačena je ideja da su žene bliže prirodi, odnosno da su žene isključene iz sfere kulture te se, naprotiv, afirmira stajalište da i žene i muškarci pripadaju i prebivaju i u domeni kulture i u domeni prirode. Također se u potpunosti odbacuje niže vrednovanje prirode u odnosu na kulturu te omalovažavanje reprodukcije u odnosu na produkciju. Za Val Plumwood, »...istinski ljudski život je uključen u... prirodu i kulturu«, a poseban akcent ova autorica stavlja na »ljudsku nerazdvojjivost s ne-humanom prirodom« (Plumwood, 2004:50-51).

EKOFEMINIZAM I ZNANSTVENA ZAJEDNICA

Međutim, usprkos slabostima koje su detektirale ranije prezentirane kritike, ekofeminističke konceptualizacije i teorijske perspektive dale su nove impulse i značajan teorijski doprinos *mainstream* pristupima mnogobrojnih društveno-humanističkih disciplina (filozofije, sociologije, etnologije, antropologije, kulturalnih studija, studija medija...) diljem svijeta. Važnost ekofeminizma za akademski diskurs prepoznat je u obje fokus grupe:

»... ne može (se) postići cjelovit pregled... područja zaštite okoliša, prirode i slično, iz etičke, filozofske perspektive, sociološke, ove ili one, ukoliko se ne tretira ekofeminizam. I mislim da je još jedna dobra stvar... kod ekofeminističkog pristupa što prirodno logično spaja mnoge pristupe i taj ekološki i feministički i ljudsko zdravlje i neljudsku prirodu. Dakle, on je zapravo koristan« (Hrvoje).

Logično, postavilo se pitanje vidljivosti i utjecaja ekofeminizma na hrvatsku akademsku zajednicu. Nema jednoznačnog odgovora na pitanje o vidljivosti ekofeminizma i feminizma u toj sferi. Općenito, postojala je tendencija da se status ekofeminizma promatra relacijski, u odnosu na feminizam. Za neke su i feminizam i ekofeminizam vidljivi (što naravno ne znači da su ovi diskursi prihvaćeni i temeljito teorijski i konceptualno apsolvirani), za neke su oni nepoznati, a neke pak ističu veću prepoznatljivost feminizma u odnosu na ekofeminizam (Rada), ili primarno aktivistički značaj ekofeminizma (Maja):

»Mislim da je to sad već vidljiva stvar. I feminizam i ekofeminizam... Međutim, jako je različito koliko ljudi to područje poznaju, koliko su u stanju percipirati odnose snaga... realno i koliko su pod utjecajem nekakvih ideologija. I naravno i nekih drugih društvenih institucija...« (Branka).

»Mislim da su ekofeminističke ideje slabo poznate i unutar akademske zajednice, šire od toga da i ne govorimo... Unutar akademske zajednice je to nepoznata stvar, što je dijelom i uzrokovano sa nepoznatošću samoga feminizma, odnosno feminističke teorije i jedini ljudi... koji poznaju ekofeminizam, al pitanje je opet koliko su ikada to istraživali... su ljudi koji se bave sa ekološkom teorijom, koji se bave sa bioetikom, koji su naletjeli usput u literaturi na ekofeminizam... Siguran sam naime za one koji predaju kolegije... koji se tiču ekologije, okoliša... da su upoznati s time, ali nisu zastupnici... niti ekofeminizma niti uopće rodnoga pristupa« (Hrvoje).

Na temelju osobnih iskustava Hrvoje zaključuje kako je feminizam u akademskoj zajednici »još uvijek strašna riječ«. Rada je također istaknula kako »ženski studiji nisu na Sveučilištu jer ne postoji znanstveno polje«, zbog čega su ostale alternativne sve ove godine (Rada):

»...skoro dvadeset godina nema ženskih ili rodni studija na Sveučilištu... nema feminizma, a mi bismo htjele dodatno ekofeminizam...« (Rada).

Također ističe kako se kreiranje kurikuluma ne bazira na holističkom, integrativnom pristupu koji bi uključivao rodnu komponentu. Sudionice i sudionik fokus grupa koji rade u visokoškolskim institucijama afirmiraju rodni pristup u nastavi, te uvode kolegije koje se bave feminističkom teorijom, a neki pokušavaju senzibilizirati i kolege za feminističku tematiku. Hrvoje ne smatra »nužnim da u akademskom svijetu, u kurikulumima studija filozofije, sociologije, etnologije... postoji predmet koji se zove ekofeminizam. Važno je da se taj ekofeministički pristup uključi gdje god je to potrebno... kao što i sam feministički pristup treba uključivati... taj pristup treba promovirati, disperzirati kroz sve kolegije« (Hrvoje).

Unutar hrvatske akademske zajednice ekofeminizam je anonimn (Holy, 2007b:570). Razloge te nevidljivosti Mirela Holy vidi u »nesklonosti akademskih krugova prema esencijalističkim idejama« koje se ekofeminizmu najčešće pripisuju, pri čemu se ne diferenciraju različite struje koje egzistiraju unutar ekofeminističke teorije (Holy, 2007b:570). Fokus grupe su jasno pokazale da se uzrok predrasuda spram ekofeminizma ne iscrpljuje samo u teretu esencijalizma (»Ekofeminizam (je) opterećen činjenicom da ga se smatra jednim oblikom... esencijalizma, što je danas vrlo nepopularno« (Andrea)). Soledad razlog »težeg prodiranja ekofeminizma u akademsku zajednicu« vidi u duhovnom aspektu ekofeminizma: »... u akademskoj zajednici, pogotovo ovim tvrđim znanostima inzistiraju na sasvim drugačijoj metodologiji, drugačijem konceptualiziranju, epistemologiji drugačijoj (Soledad).

Karmen je istaknula nezavisnost korpusa ekofeminističke teorije kao i činjenicu da u posljednjih pet godina u ekofeminističkoj teoriji dominira »marksistička ekofeministička« teorija, koja izrasta na

radikalnoj teoriji »Marxa u ranim danima«. Maja i Karmen ističu zazor akademske zajednice spram marksizma, pa tako i ekofeminizma izraslog na takvim konceptualnim temeljima.⁴ Naime, marksističke i socijalističke ekofeministkinje provode kritiku kapitalističkog društva i dovode u pitanje neoliberalnu ideologijsku platformu, sanjajući društvo jednakosti i socijalne pravde, društvo u kojem će sve bazične ljudske potrebe biti ispunjene, društvo u kojem će biti eliminirane sve rasne, klasne, rodne, dobne i druge asimetrije (Mellor, 1997:63). Maja je, na temelju osobnog iskustva, zamijetila da akademska zajednica nema animozitet samo prema ekofeminizmu već i prema nizu »drugih diskurzivnih praksi« koje ne mogu prodrjeti u akademski svijet jer akademska zajednica pacificira znanje koje se sukobljava s liberalnom i neoliberalnom teorijom te ograničava nezavisnost promišljanja (Maja). Karmen je nadopunila Majinu opservaciju – »tu se čak ne radi o marksističkoj tradiciji... radi se o bilo kojoj varijanti kritičke teorije« (Karmen). U tom kontekstu ekofeminističku teoriju, dakle, možemo promatrati i kao nezavisnu kritičku teoriju i »alternativno znanje« producirano i reproducirano na »nezavisnim mjestima znanja« pri čemu se to znanje ne treba nužno »preliti u akademski kodirano« (Soledad):

»... svi primamo alternativna znanja... ja nisam zaista ništa naučila o feminizmu i ekofeminizmu na Filozofskom fakultetu nego sam sama tragala i u tome smislu... mi je Centar za ženske studije 1995. ponudio znanje, a onda u Attacku... sam dobila ogromna znanja o civilnoj sceni...« (Bobočka).

S obzirom na status ženskih studija i feminizma u akademskoj zajednici možemo, turnerovski rečeno, govoriti o njihovoj liminalnoj poziciji koja se »probija kroz pukotine u strukturi, u liminalnosti; na rubovima strukture, u marginalnosti; i ispod strukture, u inferiornosti« (Turner, 2008: 128). Naravno, takva pozicija ima prednosti jer »prekoračuje ili rastvara norme koje upravljaju strukturiranim i institucionaliziranim odnosima, i praćena je iskustvima čija je snaga bez presedana« (Turner, 2008: 128), čime se generiraju kulturni oblici koji »pribavljaju ljudima skup predložaka ili modela koji su, na jednoj razini, periodične reklasifikacije realiteta i čovjekova odnosa spram društva, prirode i kulture« (Turner, 2008: 128-129). Rada je ukazala na prednost marginalne pozicije ženskih studija:

»Mislim da li mi ipak imamo neku bolju poziciju s ove margine s koje ti ipak diraš nekako druga mjesta... Svaka je bar pokušala ono što zagovaramo... da svaki predmet ima rodno. Što bismo dobile da imamo sobuljak na Filozofskom faksu?... Bilo bi lijepo naravno civilizacijski... Mislim da uživam... u poziciji izvana koja može biti kritičnija... mi sigurno se možemo baviti marksističkim ekofeminizmom« (Rada).

Deklarirati se kao feministkinja i na feminističkoj poziciji bazirati znanstveni rad – to je profesionalna putanja koja je, smatra Branka, povezana s mnogo poteškoća i s borbom da takva osoba zauzme poziciju s koje može otvoreno reći:

»Ja sam feministkinja. Moj stav nije rodno neutralan. Ne zastupam... neutralnost znanosti jer je to odavno prevladano... i stalno se za to iznova izboriti i stalno to ponavljati i istovremeno slušati sve druge koji kažu: 'Ne, to nije točno, to nije znanost'...« (Branka).

Tea je istaknula da nedostaje profesionalnog kadra »koji može predstaviti ekofeminizam... studentima koji dolaze možda već s nekim predrasudama prema feminističkim temama, pa onda i ekološkim temama«. S druge strane, naznačila je i »suzdržanost od strane osoba koje bi se mogle baviti tim temama... na fakultetima... jer postoji veći rizik od stigmatizacije, etiketiranja« (Tea).

⁴ S obzirom da socijalne, kao i socijalističke ekofeministkinje svoje teorijske pozicije grade na (neo)marksističkim, (eko) socijalističkim i anarhističkim temeljima, one svoje analize »započinju od nejednakosti i dominacija unutar ljudskog društva« (Mellor, 1997:57). Ynestra King mušku dominaciju nad ženama tretira kao »prototip« svih drugih oblika i varijanti dominacije (naturizam, klasizam, rasizam...) (King, prema Mellor, 1997:59). Socijalistički ekofeminizam izvore okolišnih problema vidi u usponu kapitalističkog patrijarhalnog sustava i ideologije koja u planetu i prirodi vidi puki resurs za bespoštednu eksploataciju u ime »prograsa« ljudskog društva (Mellor, 1997:62). Carolyn Merchant posebno ističe problem spolne podjele poslova u društvu, koja sferu »komodificirane proizvodnje« rezervira za muškarce, a kućanstvo kao centar privatne sfere i neplaćenog rada dodjeljuje ženama. Takav ustroj rezultira serijom otuđenja (ljudi od prirode kroz proizvodnju; muškaraca od žena, ljudi od rada...) (Merchant, prema Mellor, 1997:62). U optici socijalističkog ekofeminizma rod je »kreiran biologijom i socijalnim praksama« (Mellor, 1997:62), a priroda je »baza ljudskog života« ali i »rezultat povijesnih i socijalnih silnica« (Mellor, 1997:62-63).

Vidljivost i poziciju feminizma u akademskom svijetu treba promatrati diferencirano i kontekstualizirano, uključujući i temporalnu komponentu te imajući u vidu ne samo odnos konkretnog znanstvenika/ice ili predavača/ice prema feminizmu (pa tako i ekofeminizmu) već i usmjerenje fakulteta (društveno-humanistički, tehnički...). Tako su na primjer, smatraju Branka i Soledad, studenti/ce *Filozofskog fakulteta* »daleko više upoznati« s feminizmom nego studenti/ce drugih fakulteta. Osim jedne sudionice fokus grupe (»ideja ekofeminizma je stigla tek na... četvrtoj godini studija« (Tea)), ostale sudionice su uglavnom napominjale kako za ekofeminizam i feminizam nisu čule u okviru formalnog akademskog obrazovanja, čak ni one koje su studirale na *Filozofskom fakultetu* (»Nisam ni na fakultetu nikad čula za ekofeminizam, nisam čula za ekologiju, a nisam bogami čula ni za feminizam u nekom ozbiljnijem smislu« (Andrea)).

No, određeni pomaci ipak postoje, a na njih je ukazala Branka: »Moram reći da imamo u zadnje vrijeme dosta mladih kolega... koji su ja bih rekla postali prilično rodno osviješteni... I sami sebe proglašavaju feministima...« (Branka).

SVE DOK SVAKO BIĆE NIJE SLOBODNO...

Kao krucijalni moment u razumijevanju ekofeminizma, Ynestra King je istaknula da ekofeminizam »slavi raznolikost i odupire se svim formama dominacije i nasilja« (King, prema Lahar, 1996:1). Upravo se zato teme poput nasilja nad ženama, destrukcije okoliša, militarizma, (neo)kolonijalizma i »razvoja« Trećeg svijeta u ekofeminističkom teorijskom horizontu ne analiziraju odvojeno, izvan veze s drugim tematsko-problemskim kompleksima (Lahar, 1996). U najširem smislu, ekofeminističke interpretacije »uključuju systemske analize dominacije« (Lahar, 1996:1), odnosno analize raznih formi socijalne disfunkcionalnosti, što je posebno evidentno u analizama Karen J. Warren i Val Plumwood. Dakle, ekofeministkinje inzistiraju na ideji da su, usprkos svim različitostima i različitim očitovanjima, sve forme i oblici opresije i dominacije međusobno isprepletene, zapetljane i tijesno povezane (Cuomo, 1998:1).

Lajtmotiv većine ekofeminističkih interpretacija jest inzistiranje na »međudodnosu i integraciji osobnih, socijalnih i okolišnih pitanja«, s jedne strane, te na »razvoju višesmjernih političkih agendi i akcija«, s druge strane (Lahar, 1996:2). To pokazuje i Bobočkino promišljanje animalističkog ekofeminizma:

»... sve te postfeminističke strategije... otvaraju se i prema pravima svih Drugih... znači ne uzimaju u obzir samo žene nego jednostavno polaze od one krilatice ako je osobno političko, onda znači da je ono što je na mome tanjuru... to isto svrstava moj politički stav... mislim da se ne može više dogoditi, oni što se dogodilo Betty Friedan da je odbila... priznati neka prava lezbijkama... Ja mislim da toga danas više nema... takvih radikalnih stavova... odvajanja od drugog « (Bobočka).

Bobočka je konzekventno isticala da se feministička teorija mora otvoriti i prema pravima životinja jer »dok nijedno biće zaista nije slobodno... ja zaista osobno ne vjerujem ni u oslobođenje žena« (Bobočka).

Holistički pristup problemima pokazale su sudionice i sudionik fokus grupa čija je rasprava o aspektima hrvatskog ekofeminizma dotaknula velik raspon tema: probleme u poljoprivredi (na primjer, uništavanje tla hibridnim sjemenom, problematika (ne)zdrave hrane), pitanja medijskog (ne)informiranja (»svaki put interes spriječi da su oni koji su dolje informirani o nečemu« (Maja)), »potiranje kritičkog mišljenja« u obrazovnom sustavu (Ivana, Hrvoje), medikalizaciju i probleme cjepiva, bioetičke teme – od reprodukcije (Ivana, Branka) do problema s kojima se žene susreću tijekom trudnoće i poroda, općenito statusa pacijentice u bolnicama (Ivana, Mihaela), dominacije biomedicinskog kompleksa i uspona znanstveno-tehnicističke paradigme (Soledad, Ivana), opasnosti od sporazuma kojima se zabranjuje branje biljaka, komodifikaciju tradicijskog (ženskog) znanja (Soledad, Sanja, Gordana), dominaciju konzumerizma, privlačnost trgovačkih centara i kompulzivne potrošnje (Maja, Rada, Karmen, Ivana), odgojne probleme s kojima se susreću roditelji (Ivana, Mihaela, Hrvoje); revitalizaciju zajedništva (Ivana, Mihaela)...

DJELOVATI EKO-FEMINISTIČKI – KAD TEORIJA POSTANE SAVEZNIK AKCIJI

Naziv *ekofeminizam* ukazuje na ispreplitanje i fuziju feminističkih promišljanja drugog vala (Dicker, 2008:114) i okolišnog/zelenog pokreta, što je evidentno u jezgrovitom i sažetom određenju Ynestre King, koja je ekofeminizam odredila kao »feminizam koji je ekološki i ekologiju koja je feministička« (King, prema: Plumwood, 2004:43). Mnoge će teoretičarke istaknuti kako se »ciljevi ova dva pokreta međusobno pojačavaju«, težeći »razvoju svjetonazora i praksi koje nisu utemeljene na modelima dominacije« (Warren, 1996a:ix). S jedne strane, ekofeminizam se poput zelenog pokreta bavi utjecajem i djelovanjem ljudskih aktivnosti na ne-humani svijet (Mellor, 1997:1) kao i »hiper-separacijom« ljudi od prirode (Plumwood, 2004:49), a s druge strane, on usvaja feminističku optiku, koja je usmjerena na »rodnu hiper-separaciju« (Plumwood, 2004:49) te ukidanje subordinacije i eksploatacije žena, odnosno, muške opresije nad ženama (Mellor, 1997:1). Maria Mies i Vandana Shiva su istaknule i mirovni pokret kao treću struju iz koje je potekao ekofeminizam (Mies & Shiva, 1993:13), dok Cuomo tvrdi da ekofeministkinje pozicioniraju sebe »na raskršća feminističkog, anti-rasističkog i okolišnih pokreta« (Cuomo, 1998:24).

Veze ekofeminizma i zelenog pokreta ni u kojem slučaju nisu ni jednostavne ni jednoznačne. Na najopćenitijoj razini, ekofeminizam – poput zelenog pokreta – tematizira i problematizira »ekološku štetu uzrokovanu sadašnjim socio-ekonomskim i militarističkim sistemima« (Mellor, 1997:2). Uđemo li, međutim, detaljnije u odnose i veze ekofeminizma i zelenog pokreta, vidimo da su ekofeministička promišljanja više okrenuta dubinskoj ekologiji (ili »dubinskim zelenima«, Mellor, 1997:1) i holističkom opserviranju i promišljanju. Dakle, prirodni svijet (koji uključuje i čovječanstvo) je cjelina čiji su svi dijelovi uzajamno povezani i međuvisni (Mellor, 1997, Lahar, 1996).

Evidentan je konsenzus među sudionicama i sudionikom fokus grupa oko isprepletenosti feminističkog i ekološkog aspekta, odnosno pitanja važnosti i nužnosti da se feminizam bavi okolišnom problematikom, te da se ekološki pokret bavi rodnom tematikom. Naime, sudionice i sudionik su isticali kako, dugoročno gledano, ekološki pokret bez rodne dimenzije ne može biti uspješan. Soledad i Hrvoje su eksplicitno istaknuli važnost povezanosti ekologije i feminizma:

»... jer i jedno i drugo ako se konzekventno misli zapravo smjera ka promjeni paradigme... sve drugo su nekakva palijativna rješenja... pravo rješenje je moguće tek sa radikalnim obratom koji bi onda uključivao još i socijalnu dimenziju i klasnu, rasnu...« (Soledad).

»Budući da... feminizam... smatram jednim od kanala u borbi za emancipacijom raznih društvenih grupa, pa možemo to proširiti i reći raznih grupa živih bića, uključujući i neljudska živa bića i da stoga mora pokrivati sva ta područja... stavljajući naglasak, dakako, na borbu za emancipaciju žena. Stoga mi je uvijek nekako apsurdno kada... feministkinje i feministi koji su osviješteni rodno, pa i aktivni u toj borbi, ali su potpuno neosviješteni u ekološkom smislu, u smislu životinjskih prava, u smislu radničkih prava... ja to smatram sve dijelom jedne i jedinstvene borbe« (Hrvoje).

Međutim, realitet aktivističke scene je dijametralno oprečan – »Nažalost interseksionalnost se prema lo vidi i u jednom i u drugom« (Rada). Osim u specifičnom krugu, ekologija »je više viđena kao praktična strana nečega što nije nužno viđeno da ima veze s feminizmom« (Rada). Već smo ranije naznačile da se ekofeminizam kritički odnosio i spram samog ekološkog pokreta, ističući da se unutar njega – i u teorijskom i aktivističkom smislu – nije adekvatno postavilo pitanje muške dominacije i ženske subordinacije te da nije prepoznata »fundamentalna uloga rodne nejednakosti u stvaranju ekoloških kriza« (Mellor, 1997:2) – što je sve, tvrdile su ekofeministkinje, uglavnom posljedica muške dominacije i seksizma unutar samog zelenog pokreta (Plumwood, 2004:43):

»... ako feminizam ima dokazivati da se ima pravo baviti zaštitom okoliša koliko je onda tek teško u toj zoni zaštite okoliša koja je ono jako interesna i većinom muška, koliko... će onda teško biti dokazati da se oni idu baviti feminizmom« (Ivana).

Pitanje statusa ekofeminizma u hrvatskom ekološkom pokretu nameće i pitanje statusa feminizma. Za Andreu »ekološki aktivizam u nekom ideološkom smislu se ne dodiruje s feminizmom...«, što ona argumentira na primjeru osobnog aktivističkog angažmana: »Ja sam šest godina izrazito aktivna bila na Kvarneru, nikad, nikad, nikad nisam čula« za ekofeminizam (Andrea). Jedan od razloga te situacije je

nepostojanje jasno konceptualizirane i objašnjene ekofeminističke teorije (Andrea). Međutim, ekofeminizma ima »u praktičnom smislu segmentarno« (Andrea) ali je uglavnom neprepoznat:

»Sve više u mainstream ulazi ideja urbanog vrtlarstva ili permakulture. Znači to su sve nekakvi momenti koji su tradicionalno bili vezani uz... ekofeminizam, ekofeminističke prakse. Međutim to se ne prepoznaje uopće kao dio ekofeminističke tradicije« (Andrea).

Također je bitno ukazati na Radinu i Brankinu konstataciju da je u Hrvatskoj »feminizam subverzivniji od ekologije« (Branka) jer je »ekologija... manje prijeteća« od feminizma (Rada). Početkom 1990-ih u periodu etabliranja sfere civilnog društva »aktivizam ženski je bio taj koji je pokrenuo stvari... jako smo reterirali od tog vremena« (Maja). Upravo su žene upozoravale na problematiku uništenja okoliša, no to je sada »apsolutno... postalo nevažna tema... Ma, kakva ekologija!« (Maja). Maja aktualni status ekološke problematike promatra kroz prizmu kritike kapitalizma.

Stephanie Lahar naglašava da su upravo »bliske veze između teorije i političkog aktivizma« bitne i nužne za vitalnost ekofeminizma (Lahar, prema: Cuomo, 1998:146). Zagovaranje transcendiranja jaza između teorije i prakse znači »otpor kroz direktnu akciju« spram problema (na primjer, militarizma, nasilja nad ženama, zlostavljanja životinja...) koji ugrožavaju zdravlje i živote žena i prirode (Lahar, prema: Cuomo, 1998:147). U tom kontekstu, smatra Lahar, socijalna kritika i utopijska vizija postaju »imperativi za akciju«. Tu nije riječ samo o sudjelovanju u aktivističkim projektima i akcijama u statusu članica/ članova već i o prenošenju teorijskih znanja i educiranju (Cuomo, 1998:147-148). Ekofeministička aktivistička baština daje mnogobrojne primjere hrabrog i beskompromisnog otpora degradaciji okoliša, pri čemu posebno istaknuto mjesto zauzimaju *grassroots* akcije žena diljem svijeta, posebno onih iz Trećeg svijeta (Mellor, 1997:16-17; Dankelman, 2004).

PROBLEMI NA AKTIVISTIČKOJ SCENI

S obzirom da ekofeminizam nije prepoznat u hrvatskom ekološkom aktivizmu, nameće se pitanje pozicije feminizma na aktivističkoj sceni kao i pitanje budućih potencijalnih savezništava:

»Rekla bih da je zeleni aktivizam prisutniji no što je prisutan ekofeminizam kao teorija... Rekla bih da dečki u Dubrovniku sa Srđa i Ekokvarner... nisam sigurna da oni zagovaraju ono što zagovaramo mi... mi doista vidimo holistički priču. Čini mi se da još uvijek zeleni aktivizam da previše govori o održivom razvoju... čini mi se da mu fali zelenom aktivizmu feministička teorija. Da mu fali ova radikalnija teorija jer ja doista mislim dok god se tuku žene da će se to i dalje dešavati i priroditi« (Rada).

Međutim, problemi postoje i na samoj ženskoj sceni. Karmen je ukazala na »kompetitivno ponašanje« na feminističkoj sceni u smislu da pojedine akterice za sebe misle i tvrde: »mi smo malo jači... mi smo malo čišći, mi smo malo više *mainstream*... mi smo radikalnije« te istaknula potrebu za dijalogom. Sanja i Gordana su ukazale na »zatvorenost« ženskog pokreta (»...mislim da je feministički pokret... zapravo na neki način u nekakvoj čudnoj fazi... da je previše zatvoren u sebe i da ima premalo veze s nekim drugim pokretima koji su se počeli pojavljivati« (Gordana)). Ranije smo navele da ni udruga *Rode* dugo vremena nije bila prepoznata kao partnerica drugim feminističkim udrugama, no stvari su se počele mijenjati, pa sad *Rode* surađuju sa *Ženskom sobom*, udrugom B.a.b.e., *Dominama* iz Splita... Nepostojanje savezništava između feminističkih i okolišnih udruga treba promatrati i u širem kontekstu, iz optike koja obuhvaća kompletnu civilnu scenu u Hrvatskoj. Naravno, moguće je govoriti o pozitivnim iskoracima kroz platformu 112,⁵ no nažalost dominantniji su sljedeći problemi:

- Nedostatak »strateškog aktivizma« (Soledad), prevlast »vatrogasnog aktivizma« (Andrea) i nplanski rad (Ivana):

⁵ Udruge iz spektra općih ljudskih prava, feminističke udruge, udruge za zaštitu okoliša dogovorile su se oko jedne zajedničke platforme, koja uključuje feministička, okolišna i prostorna pitanja. Nemoguće je govoriti o nekim većim konstruktivnim i pozitivnim iskoracima, no činjenica je da je formirana platforma za suradnju.

»... kod nas nažalost ekologija se vrlo često svodi na vatrogasne mjere... znači postoji cijeli niz problema gdje ja jurcam okolo i pokušavate sanirati problem da se on ne razbukti onako dalje. Ako i ne uspijete da bar negdje dugoročno uspijete nešto napraviti u nekom starteškom smislu« (Andrea).

- Fragmentacija i atomizacija aktivističke scene, općenito nedostatak (snažnije) suradnje:

»generalno nedostaje taj holistički pristup, taj patchwork... Ali ako pogledamo danas ženski pokret mi se čini, s aktivističkog mog stajališta, da je dosta oslabio. I da se civilno društvo razvodnilo u male, male hrpice...« (Sanja).

»... Primjećujem veliku aktivnost samog ekološkog pokreta... i primjećujem tu povezanost i sa drugim vrstama aktivizma al mislim da je to... još u nekim počecima i da nije dovoljno i da upravo zato i ekofeminizam nije na neki način zaživio i nije zapravo niti pokret nego ovako neke pojedinke koje se tu i tamo zanimaju za te teme. I mene je jedno vrijeme mučilo pitanje kako to nije zaživjelo? Zašto to nije pod navodnicima zanimljivo?« (Gordana).

»... to je zapravo problem općenito nesuradnje na našoj civilnoj sceni... gdje postoje neke ideje o tome da bi se trebale praviti šire platforme, savezništva za obranu javnog dobra u koje su uključene... ženska prava i radnička prava i ekološka pitanja i slično al' to je uvijek nekako na razini deklaracije...« (Hrvoje).

- Konkurencija

»... kod nas udruge ne vole surađivati, boje se suradnje... imam uvijek dojam da ako predložiš nešto da bi surađivala s nekim onda te netko gleda iskoristiti ili mu hoćeš uvaliti ekstra pos'o... strah od konkurencije...« (Mihaela).

- Neadekvatno upravljanje i neumreženost

»... dijelom mislim da je problem s udrugama isti ko i sa institucijama da nisu naučile dobro upravljati. Mi se u Rodi trudimo upravljati na način da su svi upoznati sa svime i da svi odlučuju... konsenzusom... ali u mnoštvo tih udruga s kojima smo mi imale suradnju taj način odlučivanja nije u tom smislu sasvim demokratičan« (Ivana).

»... ljudi rade na način na koji su navikli negdje drugdje i... stvarno ne vide prednosti te izravne komunikacije sa članovima i članicama...« (Ivana).

- Neprenošenje znanja unutar samih udruga

»... kad netko ode iz udruge, sve ono što si radio s tom osobom odlazi s tom osobom... moraš ispočetka« (Mihaela).

- Projektno funkcioniranje

»... mislim da ima još nešto... da se udruge ne mogu dovoljno umrežavati s drugima i još širiti svoj spektar djelatnosti jer se sve više profesionaliziraju, odnosno projektno funkcioniraju... Ako hoćete opstat onda morate ganjat lovu... Sužavaju... svoje polje djelovanja prema nekim popularnim... temama... i onda naprosto nemaju vremena da se bave nekim drugim stvarima. Ja se još sjećam tih vremena kad je većina ovih danas najpopularnijih udruga civilnog društva funkcionirala doista aktivistički« (Hrvoje).

- Ideološki zazor, konflikti, stereotipi, etiketiranje

»... ljudi koji rade na civilnoj sceni nisu... tolerantni... otvoreni. Tu ima jako puno sukoba i to velikih sukoba... Ne, u principu su ljudi na terenu opterećeni, imaju previše posla, ovisi o projektima, rijetki imaju prostor za nekakvu suradnju sa nekakvim drugim ideološkim pozicijama i imaju u startu neke predrasude koje u principu nemaju više vremena ili volje ili ne znam čega razrađivati...« (Andrea).

»Zazor od teorije« na aktivističkoj sceni (Soledad)⁶

»U svim vrstama aktivizma zapravo gasiš vatru... ljudi su iscrpljeni i ko će sad još razmišljati... Međutim... ništa nije tako korisno kao što je dobra teorija u aktivističkom smislu... Zapravo mislim... da bi bilo jako važno... i tu vrstu savezništva uspostaviti« (Soledad).

- Politika donatora i promjene u budućnosti civilne scene

⁶ Kao izuzetak, Soledad ističe Centar za ženske studije kao mjesto koje je »pokušavalo napraviti mostove između« akademskog i aktivističkog znanja, odnosno akademske zajednice i aktivističke scene.

»Politika donatora i načelo da bi civilno društvo, za njegovo funkcioniranje sredstva ipak trebala osigurati vlada i nadležne institucije... Naravno tu dolazi onda pitanje civilni dijalog koji formalno postoji ali ono baš i ne funkcionira«, stoga se teško izboriti za feminizam, a kamoli za ekofeminizam (Sanja).

Također, Sanja ističe da Europa ne gleda više Hrvatsku kao na zemlju primateljicu potpore, donatori se povlače jer Hrvatska sada postaje davateljica potpore:

»... e sad vi govorite o savezništvu, civilnom društvu, akademskoj zajednici... ali nemamo tu osnovne preduvjete koje nam vlada uopće nije omogućila... Mislim možete vi tu sad, mi smo neke volonterke pa ćemo si mi hopsat zajedno, super da, ali što se profesionalnog nekog razvoja ekofeminizma tiče tu baš nema velike perspektive, nažalost« (Sanja).

NOVA SAVEZNIŠTVA?

U kontekstu budućih promjena na civilnoj sceni ekofeminizam »ostaje na pojedinkama i na dobroj volji« (Sanja). Neovisno o promjenama koje očekuju civilnu scenu u budućnosti, u fokus dolazi pitanje novih savezništva. Razmišljajući o tome gdje je »prostor« koji osigurava »mogućnost povezivanja« Andrea ga ne vidi u ekofeminizmu jer se trenutno na aktivističkoj sceni kao pozicija nameće »promjena ekonomske paradigme«, a zbog ekonomske i socijalne situacije u zemlji, upravo je klasa prepoznata kao mobilizirajući faktor u stvaranju novih savezništva:

»... nisam sigurna da je ekofeminizam najbolji moment u kojem će se to dogoditi... Ja nekako mišlim... taj klasni neki moment... to je sad... veliki broj civilnih udruga različitih usmjerenja prepoznao... i imam osjećaj da se tu može dogoditi jedna odlična mobilizacija...« (Andrea).

Što se klase kao mobilizirajućeg faktora tiče, Soledad upozorava na opasnost od »vraćanja na neke oblike nekritičkog kolektivizma« (Soledad), ali ni Andrea nije »velika optimistica vezana uz ta savezništva« jer »u tim nekakvim budućim savezništvima u principu čovjek žonglira. Ovdje će bit neke paradigme koje su jače i koje će pojest one takozvane slabije paradigme...« (Andrea).

S obzirom na relativnu anonimnost ekofeminizma u Hrvatskoj (Holy, 2007b:569) postavlja se pitanje kakva je pozicija feminizma i koje su mogućnosti za nova savezništva? Marginalna pozicija ekofeminizma velikim dijelom proizlazi i iz marginalizacije feminizma i neprepoznatosti rodne svijesti na aktivističkoj sceni, o čemu govori Rada. Iz takve situacije slijedi neprihvatljivo tretiranje feminizma kao »ukrasa i niše« (Rada). S druge strane, nova ljevica kritizira feminizam zbog klasne neosjetljivosti i svojevrzne narcisoidnosti:

»Feminizmu se prigovara u posljednje vrijeme bar od nove ove ljevice... da smo kao feministkinje premalo angažirane u... ekonomskoj situaciji. Dakle, nitko nam ne prigovara da nismo jako angažirane oko eko-sustava. Znači prigovaraju nam da nemamo tu osjetljivost prema klasnome... Što ne bih rekla jel ne znam gdje su dečki bili devedesetih kad smo se isto mi... time bavile. Ali dobiješ prigovor da kao što se feminizam bavi ne znam rodnim identitetima... 'bavite se samima sobom pa se još sad dodatno bavite ekologijom i životinjama'. Hoću vam reći uvijek nas se za nešto optužuje...« (Rada).

Feministkinje su svjesne važnosti savezništva u budućnosti, istaknula je Rada, no istodobno ona nije odveć optimistična – »... vrlo dobro vidimo da trebaju nova savezništva. Nisam sigurna da li ti isti dečki vide... da su im naša savezništva dobra pa i teorijska« (Rada).

U kontekstu razgovora o situaciji na aktivističkoj sceni i savezništvima, zanimljivo je i inspirativno Jelenino kanadsko iskustvo s ekofeminizmom i aktivizmom kroz angažman za prava »First Nation, indigenous people, buffalo, whaling«:

»Tamo je to savezništvo izuzetno jako... Zato što je... klasno pitanje prvih nacija... broj jedan. To je znači etničko pitanje, klasno pitanje... i još je rodno pitanje... Tamo to savezništvo je naprosto nekako organsko. Zato mi je tu kod nas to nekako, sad ćemo mi razgovarati o savezništvima mogućim, ono naprosto ili postoji al uvijek postoji... ili naprosto o njemu se ne govori kao takvom... Ono je naprosto tu« (Jelena).

ŽIVJETI EKOFEMINISTIČKI – OSOBNO JE (UISTINU) POLITIČKO!

Chris J. Cuomo govori o »multidimenzionalnim aktivizmima« (Cuomo, 1998:150) prakticiranim u sferi civilnog društva, ali i u sferi svakodnevice (na primjer, u djelatnostima poput recikliranja, uzgoja (autohtona) bilja, vegetarijanskoj/veganskoj prehrani...):

»... promjene nastaju tek kad se žene pobune. Neće se institucije same od sebe mijenjati tako da mislim da bi... trebalo krenuti od te neke osobne promjene i traženja, onda te iste promjene, istih prava za druge...« (Ivana).

Ekofeminizam tako utječe na osobne izbore i »odgovornost na regularnoj bazi«, koja kumulativno doprinosi i socijalnoj i ekološkoj promjeni (Cuomo, 1998:148-149). Ekofeminizam dosljedno slavi življena, konkretna iskustva, te »arogantnoj percepciji« suprotstavlja »percepciju punu ljubavi« (*loving perception*), koja je »kvintesencijalno anti-naturistička« (Warren, 1996b:29, 32), pa je (eko)feministički stil života prožet suosjećanjem, poštovanjem i brigom za sva živa bića:

»Sve one feministkinje koje sam ja godinama poznavala koje su se bavile teorijama imale su hrpu mačaka, pasa, spašavale su mačke, pse. Imale su hrpe biljaka. Neke od njih su kupile gliste po cesti da netko ne stane na njih...« (Sanja).

Ovdje je evidentna snaga i važnost krilatice »Osobno je političko!« koju su tijekom fokus grupa u nekoliko navrata isticale sudionice i sudionik:

»Ta vrteška između teorije i prakse mislim da je logično isto kao i ovo i teorija i praksa i teorijska praksa i praktična teorija. To je to. Osobno je političko...« (Bobočka).

Na koji je način ekofeminizam utjecao na formiranje identiteta sudionica/sudionika? Potvrđene su već ranije artikulirane teze o postojanju mnogobrojnih razlika unutar (eko)feminizma kao i razlika u (eko)feminističkim identitetima (Spahić-Šiljak & Kosović, 2012:144). Također je evidentno i da razlike unutar (eko)feminizma nastaju i kao »efekt političkog i intelektualnog angažmana koji feminizam nužno sa sobom nosi, sa 'vanjskim svijetom'« (de Lauretis, prema: Spahić-Šiljak & Kosović, 2012:144). Mada su sudionik i većina sudionica istaknuli svoj feministički i ekofeministički identitet, naglašeni su i fleksibilnost, refleksivnost, fluidnost, otvorenost te kontekstualnost u promišljanju vlastitog identiteta, ali i nevoljkost da se on reducira na samo jednu dimenziju:

»... da jesam i ekofeminist... Moj se... identitet kroz koji zastupam neke svoje stavove u užim ili širim krugovima... ne može iscrpiti sa tom kategorizacijom, karakteristikom ekofeminist... Jesam i feminist i ekološki sam orijentiran kao što sam i anarhist i mnoge druge stvari...« (Hrvoje).

»Smatram se zaista i feministicom i ekofeministicom. Dakle, pripadam svim onim pokretima koji su egalitarni i zato smatram i da feminizmi i ekologizam zaista imaju tu dodirnu točku u toj 'osobno je političko'... ja nisam dio prirode nego priroda jest u meni i ja u njoj« (Bobočka).

Identitete, pa tako i one ekofeminističke, treba promatrati kao višestruke i fluidne. To plastično pokazuje Andreina opservacija: »... imam problem sa etiketiranjem nekih svojih različitih identiteta... I onda sam shvatila, mijenjajući okolinu... da identitet kojeg ja odjednom imam potrebu verbalizirati ovisi o okolini« pri čemu »ostavljam prostor za nedosljednosti« (Andrea). Ekofeministički identiteti interferiraju s feminističkim identitetima te participiranjem u različitim aktivističkim angažmanima (okolišne udruge, mirovni pokret...). Tako, na primjer, Rada sebe deklarira kao feminističku lingvistkinju i mirovnu aktivistkinju, no ističe:

»ne bih nikad sebe imenovala. Ne živim sigurno na način kao što mnoge od vas žive budući da nisam vegetarijanka i obožavam pancetu... ali rekla bi da živim ekofeminizam na način ovaj politički kao što mi se čini da sam političkom lezbijkom. Znači, čini mi se da neke stvari... ne moram živjeti doslovno...« (Rada).

Nekoliko sudionica se, usprkos interesu za ekofeminističku teoriju i težnji da usvoje određeni način života, ipak ne smatra ekofeministkinjama zbog nedostatka radnog i/li akademskog iskustva ili činjenice da ekofeminističke vrijednosti ne primjenjuju u svakodnevnom životu niti su aktivistički angažirane. To ukazuje na holističko promišljanje ekofeminizma, koji definitivno nije samo apstraktni koncept već je i svakodnevna akcija koja transcendirira dualizam privatno – javno. Sanjine refleksije o vlastitom identitetu

i osobnoj lociranosti, odnosno pozicioniranosti u ekofeminističkoj matrici, u znaku je propitivanja, možemo reći standarda ekofeminističnosti, odnosno kriterija po kojima se određuje tko jest ekofeministkinja, a tko nije:

»Što znači biti ekofeministkinja u privatnom životu?... Mene su od malena učili da je privatno u stvari javno, da je svaka moja odluka politička odluka, s kim spavam u krevetu to je naravno moja politička odluka... Koji su to ekofeministički principi koje bi ja trebala primjenjivati u svakodnevnom životu i zašto se uopće zatvoriti u neku kutiju?... Ja jednostavno ne znam vam reći jesam li ekofeministica... S jedne strane, postoje neke nekonzistentnosti, kožne čizme je li, a onda neću jesti meso... A onda pak u nekim trenucima super sam sjedinjena s elementima prirode i tako i Zemlja. I idemo u šumicu. Ja brala gljive, je da... ako te uhvate... Teško mi se uopće u neku kutiju svrstat« (Sanja).

Ivanin, Hrvojev i Soledadin primjer odlično pokazuju kako se usvojeni ekofeministički ideali i vrijednosti svakodnevno svjesno žive u svim aspektima života, što nije samo na tragu krilatice »Osobno je političko!« već i potvrđuje uvid iz istraživanja Zilke Spahić-Šiljak, koja je pokazala da je »biti feministkinja«, odnosno biti ekofeministkinja »poprilično zahtjevna stvar, jer podrazumijeva aktivizam, kao i stalnu borbu da se ideje planiraju i održavaju u životu« (Spahić-Šiljak & Kosović, 2012:144):

»... Osim na poslu i u životu isto se trudim svojoj obitelji izgraditi tu svijest da sve što radim ima neku posljedicu i da tih posljedica treba stalno biti svjestan. Moj sin kaže da se njegovi prijatelji stalno sprdaju s njegovim roditeljima... Ja sam njemu rekla da sve što radiš... da bi bilo dobro za društvo i okoliš mora imati određenu dozu frustracije. To nisu stvari koje su jednostavne, trebaju biti malo teže... Samo treba vidjeti koje su to žrtve, frustracije za svakodnevni život... « (Ivana).

»... što se tiče mog konkretnog djelovanja naravno nisam svetac i u mnogim stvarima nisam uvijek dosljedan svojim načelima koja se tiču moje opće ekološke orijentacije jer teško je živjeti u ovakvom društvu i držati se svega do kraja kako znamo da bi trebalo, ali trudim se. Nekako lakše je biti feminist nego ekofeminist« (Hrvoje).

» Ja mislim kad se dugo živi u aktivizmu da se jako duboko promišljaju neke ideje, zapravo da to postaje sastavni dio nas... svaki moj izbor koji radim od ujutro kad se ustanem, što jedem za doručak do banalnih... pa do malo manje banalnih izbora, ali ja mislim da su oni odraz i određenog senzibiliteta koji sam stekla i tih nekih kognitivnih i emotivnih doživljaja, iskustava, promišljanja, tako da, da, mislim da većina nas živi neke, živimo na način koji je drugačiji« (Soledad).

MOĆ TROJEDNE BOGINJE – SPIRITUALNA KOMPONENTA EKOFEMINIZMA

Za razliku od mnogih autorica koje su marginalizirale i kritizirale spiritualnu dimenziju ekofeminizma, Starhawk ekofeminizam određuje kao »pokret s implicitnom i ponekad eksplicitnom spiritualnom bazom« (Starhawk, prema: Lahar, 1996:4). Ekofeministička spiritualnost se primarno promišljala, apostrofirala i prakticirala u okviru kulturalnog ekofeminizma kojeg Mary Mellor određuje kao »ekofeminizam sličnosti« (*affinity ecofeminism*), a Val Plumwood ga povezuje s ginocentričkim feminizmom izraslim na »ginocentričnom svjetonazoru«, kojeg su razvijale radikalne feministkinje (na primjer Mary Daly). Plumwood pokazuje kako su u ovoj struji patrijarhalna kultura i muška dominacija prepoznati kao glavni uzroci okolišnih degradacija (Plumwood, 2004). Riječ je o esencijalističkoj i najkritiziranijoj ekofeminističkoj struji, koja ne samo da slavi već i zaodijeva u mistično ruho sve aspekte ženskih života, ženskih tijela i »ženskih vrijednosti« (majčinstvo, skrb, odgoj...), povezujući ih s prirodom i njezinim ciklusima, utječući se pri tom moćima trojedne Boginje (Geiger, 2006). Kulturalni ekofeminizam naglašava razlike između muškaraca i žena, proglašavajući muškarce »neprijateljima prirode«, a žene »saveznicama prirode«, odnosno »prirodnim lidericama društva i civilizacije«, koje svojim biološkim predispozicijama za rađanje i brigu održavaju ekološki balans i brinu o zdravlju prirode (Gould Davis, prema Mellor, 1997:47).

Važno mjesto u ekofeminizmu zauzima kritika judeo-kršćanstva kao simbola zapadne patrijarhalne kulture, pa su mnoge ekofeministice regenerirale paganska vjerovanja, kultove i magiju vještih žena (ili vještica) kojima su bestjelesnog, nebeskog Boga zamijenile zemaljskom Boginjom – simbolom »revalo-

rizacije tijela i prirode« (Christ, prema: Mellor, 1997:54). Charlene Spretnak i Starhawk u spiritualnosti okrenutoj zemlji (*earth-centered spirituality*) prepoznaju »inspiraciju za žene u njihovoj borbi da promijene socijalne realitete« (Mellor, 1997:55) i temelje za etabliranje ekofeminističkog vrijednosnog sustava i političke agende ekofeminizma (Lahar, 1996:4-5). Karmen je prezentirala specifičnosti ekofeminističke spiritualnosti, njezin mistični element »izlaženja iz vlastite kože«, proširenje svijesti »o tome što si u prirodi«, impuls »da se predaš«. Ova je spiritualnost »amoralna«, no nije nemoralna jer nema veze s kršćanskom krivnjom (Karmen).

U analizi uzroka »anonimnosti ekofeminizma« u hrvatskom društvu Mirela Holy konstatira kako hrvatsko društvo još uvijek »nerado gleda na iznošenje 'matrijarhalnih' ideja« i »nastoji zadržati tradicionalnu predodžbu o ženi i njezinoj 'pravoj' prirodi... pa stoga s neodobravanjem gleda na sve pokušaje subverzije i razgradnje takvog identiteta« (Holy, 2007b:571). Spiritualna baza ekofeminizma odbacuje ideju Boga-Oca i odvojenosti spiritualnog od materijalnog, revitalizira štovanje Boginje Majke, vraća vrijednost tjelesnom, čime se također radikalno suprotstavlja katoličkim/kršćanskim vjerovanjima i idejama.

Razgovor o ekofeminističkoj spiritualnosti povezan je sa stavom sudionica/sudionika spram spiritualnosti općenito.⁷ I u tom se segmentu pokazuje raznolikost promišljanja osobnog spiritualnog identiteta kao i mnoge varijacije u kojima se on kreira. Na primjer, Rada, prema vlastitoj izjavi, nema nikakav kontakt sa spiritualnošću u bilo kojem obliku. Hrvoje je pak »prekinuo sve odnose s Katoličkom crkvom« ali ističe:

»... smatram da je neki oblik duhovnosti dobra motivacija za ekološko djelovanje i za ekološko promišljanje jer jedan od razloga zašto smo dospjeli u ovaj ćorsokak u kojem se trenutno nalazimo od početka čovječanstva, civilizacije, je to što je u pravom smislu riječi istrjebljena ta dimenzija duhovnosti i povezanosti s drugim ljudima i povezanosti s prirodom, a ukoliko se feminizam povezuje s tim nekim stvarima mitskim, religioznim, duhovnim, kako ćemo to već nazvati, to je po meni onda dobra stvar iako... nisam sklon... svođenju cijele priče na tu dimenziju duhovnosti« (Hrvoje).

Ivanina majka je ekološki osviještena radikalna feministkinja, pa je ona »odgajana kao ireligiozna ... Duhovnost, evo trudim se nekako sebi približiti jer smatram da je važna... ne znam nikako ne mogu postati duhovnija mada bi to htjela... imam neke ceremonijale koji su mi onako važni« (na primjer, zajednički obroci s obitelji i prijateljima, provođenje vremena u prirodi i povezivanje s prirodom). Nina je katolkinja »na papiru«, a Tea je katolkinja »ne vlastitim izborom« jer je katoličanstvo »u tradiciji moje obitelji«, ali njezin je »osobni izbor bilo... članstvo u Franjevačkoj mladeži«. Međutim, Tea razlučuje vjeru i religiju, duhovnost i religioznost – »moja vjera u Boga i odnos s Bogom ne može biti narušen nikakvim institucijama«. Također, za nju Bog nema rodno obilježje, te se slaže »da u feminističkim i ekofeminističkim nastojanjima svakako treba biti ta jedna komponenta duhovnosti« (Tea). Mihaela je vjernica u tranziciji – »ja sam u procesu ... isto sam katolik... i u principu sam u procesu pronalaženja druge duhovnosti... u svom traženju kako bih izrazila svoju duhovnost prednost ima meditacija i nagnjem Wiccanskom svjetonazoru« (povezanost sa zemljom, menstrualni ciklusi, tjelesnost i seksualnost, princip Djevica – Majka – Starica).⁸ Sanja ističe spiritualnost kao važan dio svog bavljenja ekofeminizmom, odnosno smatra da se upravo kroz prakticanje Wicce uklapa u ekofeminizam.⁹ Wiccu prakticira svakodnevno, na primjer vrijeme provedeno u vožnji tramvajem koristi za meditaciju i rad s elementima. Njezin je duhovni put započeo još u djetinjstvu:

⁷ Govoreći o duhovnom aspektu ekofeminizma kao jednom od razloga »težeg prodiranja ekofeminizma u akademsku zajednicu« Soledad je istaknula svojevrsni »zazor od duhovnosti« :
»... pogotovo još kod nas, čini mi se u ovoj našoj kulturnoj sredini, gdje imate ovaj katolički fundamentalizam ili imate neku vrstu zazora od duhovnosti, iako mi se to čini kao paradoks... kad gledam ljude oko sebe bujaju alternativni životni stilovi, bujaju alternativni oblici duhovnosti, međutim to je još uvijek nekako pod tepihom. Čak i ljudi koji prakticiraju te neke drugačije duhovne prakse... zapravo kao da se boje... govorim i u vlastito ime, govoriti o tome jer etiketa je spremna.« (Soledad)

⁸ Faze u ženskim životima – menstruacija, rađanje i menopauza – su sakralizirane, štovane te su predstavljene kao Djevica (mladost), Majka (kreativnost) i Starica (mudrost) (Mellor, 1997:54).

⁹ Detaljnije o Wicci vidjeti u knjizi Mirela Holy (2007a) **Mitski aspekti ekofeminizam**, str. 208-216.

»Sve je počelo dok sam bila mala s mojim ujakom, kako se otvoriti prirodi, kako je oslušivati, kako prepoznati zračenja bez instrumenata, kako shvatit da je tijelo instrument... Onda je došao feminizam. Onda je došla Wicca... Mijenjala sam se tijekom vremena. U nekom trenutku napredovala, u nekom nazadovala, razvijala se duhovno, duhovno stagnerala...« (Sanja).

Maja kroz prakticiranje *tai chia* svakodnevno obnavlja povezanost s prirodom i mrežom života:

»...kad radim *tai chi*... odjedanput je više ptica nego inače. Ja ih vidim kako ispod bora... jurnu kroz voćke, dođu i sjednu i gledaju i onda prhnu opet. I onda se odjedanput pojave ... dvije mačke... i pas... I on sjedi kraj mene i osjeća valjda vibraciju... Ali ja isto osjećam povezanost« (Maja).

Kao važan dio ekofeminističkog repertoara Soledad je detektirala »odnos prema iscjeljivanju« i »ženskom zdravlju«. Upravo je razgovor o spiritualnim aspektima feminizma ukazao da je dio sudionica neke postavke kulturalnog feminizma prepoznao i prihvatio. Taj je uvid jako važan jer potvrđuje tezu da usprkos različitim konceptualizacijama i interpretacijama veza između žena i prirode, među različitim ekofeminističkim strujama egzistiraju fleksibilne granice. Ovom ćemo se prilikom osvrnuti na bazičnu tipologiju Mary Mellor koja distingvira dvije temeljne struje unutar ekofeminizma – ekofeminizam sličnosti (*affinity ecofeminism*), razvijan unutar radikalnog/kulturalnog/spiritualnog ekofeminizma, s jedne strane, i struju utemeljenu na materijalističkoj poziciji i socijalnom konstruktivizmu, koja je u političkom smislu okrenuta lijevim opcijama (socijalizam, marksizam, (eko)anarhizam) (Mellor, 1997:45, 56). Međutim, potvrđuje se i Mellorina konstatacija da te dvije pozicije ne treba promatrati kao nepremostivo odvojene i uzajamno nepomirljive jer su granice među njima zapravo vrlo dinamične i fluidne (na primjer, Vandana Shiva kombinira materijalističku poziciju sa spiritualnim ekofeminizmom, ističući važnost hinduističkih principa Shakti (ženskog i kreativnog kozmičkog principa) i Prakriti (aktivnosti i raznolikosti u prirodi) (Mellor, 1997:46, 55)).¹⁰ Da su granice između različitih tipova ekofeminizma fluidne pokazala je i tema tradicije, koja je polarizirala mišljenja ili, kako je to formulirala Karmen, na djelu je bilo »drugačije čitanje problema«. Jelenina prijateljica je iz urbane sredina otišla na jedan dalmatinski otok gdje je osmislila projekt razvoja lavande kao autohtone otočke biljke, u koji su uključene lokalne žene. Za Jelenu to je – usprkos jednokratnosti takvih projekata – dobar primjer »autohtonog i nekakvog lokalnog aktivizma kroz iskorištavanje EU novca« te pokretanja biznisa. No, Sanja je ovaj primjer iščitala kao svojevrsnu retradicionalizaciju:

»Ja se bojim etiketiranja i skretanja... tradicionalnim vrijednostima. Pa eto već vidim jedan generalan projekt koji možemo osmisliti... Hrvatska zadržava svoj identitet, povratak tradicionalnim vrijednostima, žene pecite kruh, berite lavandu, a mi muškarci ćemo vam dati za to novce« (Sanja).

Međutim, tema tradicije ponovno se pojavila u kontekstu razgovora o spiritualnosti, no u tom je sklopu ona iščitana na drugačiji način. Razgovarajući o ženskom znanju o ljekovitom bilju i o ženskoj (okolišnoj) baštini, ispitanice su ušle na teren kulturalnog ekofeminizma (i ekofeminizma nastalog na području Trećeg svijeta):

»Naše mame, bake su skupljale ljekovito bilje. Neke od nas su imale priliku naučit ponešto i više o tome... I meni je jedan od ulaza u tu vrstu... dobro nazovimo to sad ekofeminizam, je bio kroz bavljenje prvo ljekovitim biljem, pa onda kopanjem po nekakvim alternativnim pristupima zdravlju i cijela priča s holističkim konceptima zdravlja, povezanosti uma, duha, duše, tijela... Taj aspekt i ta znanja koje su ekofeministkinje velikim dijelom... podržale i konceptualizirale, teoretizirale i prakticirale, mislim da je jako važan i da je trenutno u opasnosti« (Soledad).

»Moje zanimanje za ekofeminizam i sve ono što mene još zanima pored toga vjerojatno isto ima veze i s tim što sam ja odrasla dok sam bila dijete jako puno u prirodi i imala sam tu neku priliku učiti iz te prirode jako puno toga... o bilju isto od svoje bake i od mame koje su koristile te neke metode... To je meni nekako ostalo to neko nasljeđe od tih mojih ženskih predaka... I mislim da je jako važno sačuvati ta znanja i biti u mogućnosti ih dijeliti sa drugima i boriti se protiv monopolizacije takvog znanja, da-

¹⁰ Mies i Shiva ističu važnost spiritualnosti koja je povezana s ponovnim otkrivanjem svetosti života. Riječ je o svetosti koja nije rezervirana za transcendenciju već je prepoznata »u svakodnevnom životu, u našem poslu, stvarima koje nas okružuju, u našoj imanenciji« (Mies & Shiva, 1993:18).

kle ne samo od tih farmaceutskih kompanija koje to pokušavaju iskoristavati nego da ta znanja bude dostupna» (Gordana).

UMJESTO ZAKLJUČKA – BUDUĆNOST (HRVATSKOG) EKO FEMINIZMA

Sudionice i sudionik fokus grupa ekofeminizam su prepoznali kao svojevrsnu utopijsku sliku savršenog društva, društveno politički pokret, gerilsku akciju i životnu filozofiju koju u skladu s krilaticom »Osobno je političko« implementiraju u većoj ili manjoj mjeri u sferi svakodnevnog života. Pozicija ekofeminizma u akademskoj zajednici nije dovoljno vidljiva, dok je njegovo mjesto na aktivističkoj sceni nedefinirano i neprepoznato, što je dijelom posljedica statusa samog feminizma, a dijelom proizlazi i iz generalne situacije na aktivističkoj sceni. Time su potvrđeni uvidi Mirele Holy u ranijoj analizi statusa ekofeminizma u Hrvatskoj. Mada »pojedine hrvatske autorice i feminističke aktivistice u svom djelovanju iskazuju afinitet i svojevrsnu srodnost s idejama ekofeminizma« u hrvatskoj akademskoj zajednici ekofeminizam nije vidljiv poput feminizma (što, naravno, ne znači da je feministička teorija ušla u akademski *mainstream*) niti »postoji organizirani ekofeministički pokret« (Holy, 2007b:568). Spiritualnost je prepoznata kao važna komponenta ekofeminizma, iako je tek nekoliko ispitanica ističe kao važan motiv u bavljenju ekofeminizmom. Evidentno je također da se ekofeministička spiritualnost kod većine odnosi na alternativne forme spiritualnosti (paganizam, istočne duhovne prakse...), što, naravno, ne isključuje i ispreplitanje tih oblika s kršćanstvom.

Za Branku su sve hrvatske geografske, prirodne, kulturne raznolikosti kao i raznolikosti u vrijednosnim sustavima i ulogama žena:

»...raznolikosti koje bi mogli definirati unutar ekofeminizma opet na različite načine. Jedan dio bi bio možda ovaj kulturalni ekofeminizam, prakse života, načina očuvanja određenih tradicija. A drugi bi bio više socijalni i možda nekakav marksistički, kritički...« (Branka).

Kako aktualizirati te osviještene potencijale? Što treba poduzeti da se ojača snaga hrvatskog ekofeminizma i učine vidljivim njegova obećanja? Sugestije su bile vrlo raznolike, čime se potvrđuje teza da nema »monolitskog iskustva« (Warren, 1996b) ni dominantne pozicije, već je uistinu riječ o mozaiku različitih glasova i inicijativa koje se međusobno nadopunjuju i toleriraju: pokretanje ekofeminističkih projekata (Hrvoje); informiranje, educiranje, publiciranje (Hrvoje, Tea, Maja, Nina); popularizacija ekofeminizma kroz kinematografiju (Tea); korištenje društvenih mreža i blogova (Tea, Mihaela), pokretanje ekofem web portala (Rada); povećanje zelenih površina, afirmiranje akcija poput zelenih (urbanih) vrtova, korištenje energije vjetra »tako da grad može živjeti od prirode« (Nina); promjene u sustavu vrijednosti i mišljenju (Mihaela, Ivana); veća suradnja na aktivističkoj sceni (Ivana); kampanja protiv nekog proizvoda (Maja)... Ivana je u ekofeminizmu prepoznala mobilizacijsku snagu za promjenu društva koja se mora svjesno i planirano inicirati – »...svi su danas nezadovoljni time u kakvom društvu živimo, a ja mislim da ekofeminizam daje odgovor na to, samo dugoročno uključuje da se svi moramo mijenjati...« (Ivana). Rada i Maja su ukazale na potrebu »moćne akcije« koja će revitalizirati solidarnost jer »solidarnosti nema više u ovome svijetu« (Maja). Razmišljajući o budućnosti ekofeminizma, Rada je konstatala kako ekofeminizam ima budućnost jer »on će teorijski živjeti kako je živio«, na margini, no važnije je pitanje, smatra ona, »kako tu neku sinergiju držati između teorije i nekog aktivizma. Bilo bi sad bitno vidjeti koja s više srca i duše će nas povući u nekakvu aktivističku akciju« .

LITERATURA

Buckinghamman, Susan (2004) Ecofeminism in the twenty-first century, **The Geographical Journal**, Vol. 70, No. 2, str. 146-154.

Cantrell, Carol H. (1996) Women and Language in Susan Griffin's *Woman and Nature: The Roaring Inside Her*, u Warren, Karen J. (ur.) **Ecological Feminist Philosophies**, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, str. 197-210.

Cuomo, Chris J. (1998) **Feminism and ecological communities. An ethic of flourishing**, Routledge, London & New York.

Dankelman, Irene (s. a.) **Introduction: Gender, environment and sustainable development: understanding the linkages**. http://www.kitpublishers.nl/net/KIT_Publicaties_output/ShowFile2.aspx?e=1321

Dankelman, Irene (2004) **Women: Agents of Change for a Healthy Environment**. <http://www.ww05.org/english3/speech/5.2.IreneDankelman.pdf>

Dicker, Rory (2008) **A history of U. S. feminisms**, Seal Press, Berkley.

Geiger, Marija (2006) **Kulturalni ekofeminizam – simboličke i spiritualne veze žene i prirode**, Hrvatsko sociološko društvo, Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Zavod za sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.

Geiger, Marija; Puhovski, Tamara; Zrinščak, Siniša (2009) Partikularna i univerzalna ženska iskustva – rodne uloge u bošnjačkoj i Islamskoj zajednici iz Siska, **Revija za sociologiju**, 40(39) (2009), 3 – 4:233-256.

Geiger Zeman, Marija; Zeman, Zdenko (2010) **Uvod u sociologiju (održivih) zajednica**, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

Holy, Mirela (2007a) **Mitski aspekti ekofeminizma**, TIM press d.o.o., Zagreb.

Holy, Mirela (2007b) Animalizam u (eko)feminističkom diskursu: od ontološkog veganizma do ekološkog animalizma, u Marjanić, Suzana; Zaradija Kiš, Antonija (ur.) **Kulturni bestijarij**, Hrvatska sveučilišna naklada i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 557-579.

Lahar, Stephanie (1996) *Ecofeminist Theory and Grassroots Politics*, u Warren, Karen J. (ur.) **Ecological Feminist Philosophies**, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, str. 1-18.

Mellor, Mary (1997) **Feminism & Ecology**, New York University Press, New York.

Mies, Maria; Shiva, Vandana (1993) **Ecofeminism**, Zed Books, London & New Jersey.

Plumwood, Val (2004) *Gender, eco-feminism and the environment*, u White Rob (ur.) **Controversies in Environmental Sociology**, Cambridge University Press, Cambridge, str. 43-60.

Sachs, Carolyn E. (1997) *Introduction: Connecting Women and the Environment*, u Sachs, E. Carolyn (ur.) **Women Working in the Environment**, Taylor & Francis, Washington, str. 1-11.

Sessions, Robert (1996) *Deep Ecology versus Ecofeminism: Healthy Differences or Incompatible Philosophies?*, u Warren, Karen J. (ur.) **Ecological Feminist Philosophies**, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, str. 137-154.

Spahić-Šiljak, Zilka; Kosović, Lamija (2012) Što znači biti žena, u Spahić-Šiljak, Z. (ur.) **Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu**, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str. 125-168.

Turner, Victor (2008) **The Ritual Process. Structure and Anti-Structure**, Aldine Transaction, New Brunswick & London.

Warren, Karen J. (1996a) *Ecological Feminist Philosophies: An Overview of the Issues*, u Warren, Karen J. (ur.) **Ecological Feminist Philosophies**, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, str. ix-xxvi

Warren, Karen (1996b) **The Power and Promise of Ecological Feminism**, u Warren, Karen J. (ur.) **Ecological Feminist Philosophies**, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, str.19-41.

Warren, Karen (1996c) **Toward an Ecofeminist Peace Politics**, <http://instruct.westvalley.edu/lafave/ecofeminism.html#anchor2902793>.

SUMMARY

The article elaborates the position and the role of ecofeminism in the Republic of Croatia whereat ecofeminism is being analysed as holistic and layered context, circuit that is composed of different theoretical positions, forms of activism and different ways of life, oriented by specific life philosophies and spirituality forms. For the purpose of better and complex insight in 'The Power and Promise' of ecofe-

minism (Karen Warren), the author of the article has organized two focus groups which displayed that ecofeminism is not visible in the Croatian academic society as well as there is no existence of ecofeminist movement in the Republic of Croatia. It was also revealed that individuals with academic, activist and personal affinity for ecofeminist idea are trying to apply these ideas in daily life, which for some participants include spiritual practices close to ecofeminism as well. The ecofeminist dialogue have opened and set out a various issues concerning: an academic attitude toward critical theories and alternative knowledge; the position of feminism and its different variations that have been articulated on the activist scene; contemporary and future problems on the Croatian activist scene; issues regarding identity strategies; alternative religiosity and, ultimately, the future of ecofeminism itself within Croatia.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen X. / Broj 10
Zagreb - Samobor 2014.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/4092-148, fax: +385/1/4092-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: prof. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hožjan (Maribor, Slovenija), Halil Inalcik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Burlington, VT, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN 1849-0190 (Online)

ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2014.

Adresa uredništva / Mailing address:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

Na naslovnici / Cover:

Idrija prema Valvasorovoj Topografiji Kranjske iz 1679.

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA